

**Modern Türklük
Araştırmaları Dergisi**

Cilt 1, Sayı 1 (Kasım 2004)

Mak. #4, ss. 42-54

Telif Hakkı © Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Hakas Türkçesindeki Ünlü Uzunlukları ve Oluşma Şartları Üzerine

Gülsüm Killi

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi

ÖZET

Genel Türk dilindeki birincil ünlü uzunluklarının incelenmesi sırasında Hakas Türkçesindeki ünlü uzunluklarına da dikkat çekilmiş, Hakas Türkçesi, az sayıda ömekte birincil uzunlukları koruyan Türk lehçeleri arasında sayılmıştır. Ayrıca, Hakas Türkçesi, ağızlarda ve konuşma dilinde bulunmakla birlikte yazı diline yansımayan ünlü uzunluklarını barındıran çağdaş Türk lehçelerinden biridir. Genel olarak Hakas Türkçesindeki ünlü uzunluklarını üç grupta toplamak mümkündür: I. Birincil ünlü uzunlukları, II. Büzülme neficesinde oluşan uzunluklar, III. Yazıya yansımayan, ancak konuşmada ünlülerin pozisyonlarına dayalı olarak ortaya çıkan konumsal ünlü uzunlukları. Hakas Türkçesinde yazıya da yansımış olan ve Ortak Türkçe uzun ünlülü örneklerle uyuşan örneklerin özellikle konumsal uzunlukların ortaya çıkış şartları göz önüne alınarak dikkatle ele alınması gerekir. Ancak, Hakas Türkçesinde konumsal ünlü uzunluklarının oluşum şartları ya da büzülme ile açıklanamayan az sayıda asıl uzunluk bulunduran örnek de vardır.

ANAHTAR SÖZCÜKLER:

Hakas Türkçesi, Türk diyalektolojisi, birincil uzun ünlüler, ikincil uzun ünlüler, konumsal uzun ünlüler

ABSTRACT

While examining primary length of vowels in Common Turkish language, length of the vowels in Khakas Turkic were also stated and it was considered to be among Turkish dialects that still keeps primary length of vowels in a few examples. In addition, Khakas Turkish is one of contemporary Turkish dialects in which keeps length of vowels. The length of vowels can only be seen in spoken language and in dialects except writing. The lengths of vowels in Khakas Turkish are generally classified in three groups: I. The primary length of vowels, II. The length of vowels formed after contraction, III. The

length of vowels appears only while speaking relating to the position of the vowels, but cannot be seen in writing. Some examples of long vowels that can be seen in writing in Khakas Turkish match with Common Turkish. These examples should be taken into consideration by examining formation conditions of positional long. There is also a few number of examples of primary long vowels which can not be explained by positional length or contraction

KEY WORDS

Khakas Turkish, Turkish dialectology, primary long vowels, secondary long vowels, positional long vowels.

Gerek tarihî, gerekse çağdaş Türk lehçelerindeki ünlü uzunlukları ve bunların oluşma şartları uzun süredir Türkologları meşgul eden Türk dilbilimi meselelerinden biridir. Türk lehçelerinin ağızları üzerine çalışmaların artması ile ağızlarda var olup yazı diline yansımayan ünlü uzunluklarının ortaya konması, Ortak Türkçedeki birincil ünlü uzunluklarının tespitine katkıda bulunmaktadır. Hakas Türkçesi, ağızlarında ve konuşma dilinde duyulmakla birlikte yazı diline yansımayan ünlü uzunluklarını barındıran çağdaş Türk lehçelerinden biridir. Genel olarak Hakas Türkçesindeki ünlü uzunluklarını üç grupta ele almak mümkündür: I. Birincil ünlü uzunlukları, II. Büzülme sonucunda oluşan uzunluklar, III. Yazı dilinde gösterilmeyen, ancak konuşma dili ve ağızlarda duyulan belirli tür ünlülerin belirli pozisyonlarda bir arada bulunmalarına dayalı olarak ortaya çıkan konumsal ünlü uzunlukları. Bu makalede *Hakas Türkçesinin Ağızları* (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara-2002) başlıklı doktora tezimizde yer alan malzemeye dayanarak her üç gruba giren ünlü uzunlukları ve oluşma şartlarının ortaya konulması amaçlanmaktadır.

Hakas Türkçesi yazı dilinde uzun varyantları ile birlikte toplam 17 ünlü fonem bulunmaktadır:

1. Hakas Türkçesinin Ünlü Düzeni

Dil devinimi		Arka	Orta	Ön
Çene Açısı	Dudakların biçimi			
Dar	Düz		ı	i, i
	Yuvarlak	u		ü
Orta (Yarı geniş)	Düz			
	Yuvarlak			
Geniş	Düz	a		ε
	Yuvarlak	o		ö

8 normal uzunluktaki ünlü fonemin 8 uzun foneme denk geldiği simetriyi sadece genel olarak “kısa i” diye adlandırılan, ancak artikülasyon bakımından normal /i/ ünlüsünden pek fazla ayrılmayan ve geleneksel ünlü tasniflerinde uygun kriterlerin yer almadığı /i/ ünlüsü bulunmaktadır. Hakas dil bilimcisi Prof.Dr. V.G. Karpov, /i/ ünlüsünü, /i/’den “gerilim” bakımından ayrıldığını belirtmektedir. // ünlüsü, /i/’den farklı olarak konuşma organlarının gerilmesi ile ortaya çıkmakta, sonuç olarak /i/ ile /i/ arası bir ses duyulmaktadır (Karpov 2001: 15-16).

1. Hakas Türkçesindeki birincil ünlü uzunlukları

Genel Türk dilindeki birincil uzunlukların incelenmesi sırasında Hakas Türkçesindeki ünlü uzunluklarına da dikkat çekilmiş ve az sayıda örnekte birincil uzunlukları koruyan lehçeler arasında sayılmıştır (İshakov 1955: 160; Tekin 1975: 53-58; Tekin 1995: 47-50).

Gerçekten de Hakas Türkçesinde Ortak Türkçedeki birincil uzunlukların korunmuş olduğunu düşündüren uzun ünlülü örnekler vardır. Bunlar hem ağızlarda, hem de standart dilde uzun ünlülüdür ve yazı diline de uzun ünlülü olarak yansımışlardır:

HksTü. ar (HksTüSl. 10b) “arı” < OTü. **ha:rry* “id” [Bkz. ED 196b *arı*; VEWT 25b *(h)*a:rry*; TT 173 *ha:ri*]

HksTü. pi “kısırak” (HksRuSl. 149b) < OTü. **bä*: “id.” [Bkz. ED 291b *2be*; VEWT 75b *bijä*; TT 180 *bä*:]

HksTü. pä:r “buraya” (HksRuSl. 147b) < OTü. **bä:ri* “id.” [Bkz. ED 355b *bä:ri*: (?*berü*:); TT 180 *bä:ri*]

HksTü. tä:r- “toplamak” (HksRuSl. 222b) < OTü. **tä:r* “id.” [Bkz. ED 529a *te:r-* (d-); VEWT 475a *tä:r-*; TT 182 *te:r-*]

HksTü. tä:ri “deri” (HksRuSl. 222b) < OTü. **tä:r* “id.” [Bkz. ED 531a *teri*: (d-); VEWT 475b *tä:ri*; TT 181 *tä:ri*]

Hks. yd.- Sag.ağ. ö:rü [ø:rɛ] HksRuSl. 136a. < OTü. **ö:rü* “id.” [Bkz. ED197b *örü*; VEWT 373b *ör-*; TT 183 *ör-*]

HksTü. öt “öd” (HksRuSl. 136b) < OTü. **öt* “id.” [Bkz. ED 35b *öt* (ö:d); VEWT 376a *öt*; TT 183 *öt*]

HksTü. *pü:r “öd” (HksRuSl. 169b) < OTü. **bö:ri* “id.” [Bkz. ED 356a *bö:ri*; VEWT 84a *bö:ri*; TT 184 *bö:ri*]

HksTü. *ar* “arı” < **ha:rry*, HksTü. *pä:r* “buraya” < **bä:ri*, Hks. *öt* “öd” < **öt*, HksTü. *tä:r* “deri” < **tä:ri*, HksTü. *pü:r* “kurt” < **bö:ri* örneklerinde açık olan ilk hecede geniş ünlü bulunurken, ikinci hecede dar ünlü bulunuşu dikkati çekmektedir. Bu

örneklerdeki birincil uzun ünlü normal uzunluğa geçtikten sonra, Hakas Türkçesinin kendi iç fonetik yasalarının işlemesi ile son hecedeki ünlünün kısalarak tamamıyla kaybolması ve niceliğini kendinden önceki ünlüye aktarması da mümkün görünmektedir. Ancak, HksTü. *bü*: “kısarak” < OTü. **bü*: ve HksTü. *öt*: “öd” < OTü. **öt*: örnekleri için bu açıklama yetersiz kalmaktadır. M.İ. Borgoyakov’a göre, bu tip örnekler, tüm birincil olarak adlandırılan uzunlukların ikinci hecesinde dar ünlü bulduran şekillerden ortaya çıktığını göstermektedir. Bu tür örneklerde daha sonra ikinci hecedeki dar ünlü kaybolmuş ve kelime tek heceye inmiştir. Borgoyakov’a göre, uzunluk fonem değeri kazandığında, yani anlam ayırt edici olduğunda korunmuş, diğerlerinde ise, normal uzunluğa dönüşmüştür. [py:r] “kurt” - [pyr] “yaprak” gibi. (Borgoyakov, 1966: 82-86). Ancak, diğer örnekler için Hakas Türkçesinde uzunluğun fonemik anlam taşıdığı çiftler kurulamamaktadır. Ayrıca, birincil uzunlukların korunduğu lehçelerden biri olan Saha Türkçesindeki Hakas Türkçesine benzer bir gelişme görülmemekte, aksine Saha Türkçesinde ilk ve ikinci hecede hangi tür ünlü olursa olsun, açık olan ilk hecedeki ünlünün kısalmış olduğu gözlenmektedir. Örneğin: OTü. **a:çɣɣ* > Saha *ahu*: “acı”, **a:la* > *ala* “benekli”, **ba:lɣq* > *balıq* “balık”, **ya:şıl* > sahil “yeşil”, **ya:rış* > *sırıs*- “yanışmak” vb... (Killi 1996: 119-130; Stachowsky 1993: 40-44).

2. Hakas Türkçesinde büzülmeye dayalı olarak ortaya çıkan ikincil ünlü uzunlukları

Hakas Türkçesinde çok kısa [ɪ] sesi dışındaki tüm ünlü fonemlerin uzunları da vardır. Bunların bir kısmı Ortak Türkçe -VɣV-, -VgV-, -VɟV- ve nadiren de -VñV- ve -VyV- tarzındaki ses gruplarının büzülmesi neticesinde ortaya çıkmış uzunluklardır:

2.1. -*VɣV->VV>V: tipindeki büzüşme:

yaɣɪ* “düşman” > **Sag. [ʃa:], [tʃa:], [tʃa:], [tʃa] “savaş”; **Bel., Kaç** [tʃa:] “id.”; **Koy.** [ʃa:], [tʃa:] “id.”; **Kız.** [ʃa:] “id.”; **Şor** [tʃa:] “id.”. **Hks. yd.** *ça*: [tʃa:] “id.” HksRuSl. 304a. (Bkz. VEWT 178a *yaɣɪ*; ED 898a *yaɣɪ*).

paɣɪr* “karaciğer” > **Koy. [pa:r] “id.”. **Hks. yd.** *pa:r* [pa:r] “id.” HksRuSl. 139a. (Bkz. VEWT 55b *baɣɪr*, *baɣar*; ED 317a *baɣɪr*).

yoɣun* “kalın” > **Sag. [tʃo:n], [tʃo:m], [tʃu:n] “id., iri, şişman”; **Kız.** [ʃo:n] **Hks. yd.** *ço:n* [tʃo:n] “id.” HksRuSl. 320a. (Bkz. VEWT 205a *yoɣun*, *yoɣan*; ED 904b *yoɣun* (?*yoɣon*)).

boɣım* “bağlantı, boğum” > **Sag. [po:m], [pø:m], [bu:m] “ekin demeti”; **Bel., Kaç** [po:m] “id.”. **Hks. yd.** *po:m* [po:m] “id.” HksRuSl. 157b. (Bkz. ED 315b *boɣım*).

***oçlaq** “çocuk” > **Sag.** [o:laç], [o:laç], [u:laç] “id.”; **Kaç** [o:laç], [o:laç] “id.”; **Kız.** [o:laç] “id.”. **Hks. yd.** *o:lax* [o:laç] “id.” HksRuSl. 127b. (Bkz. VEWT 358a oçut; ED 84b oçla:k).

***sırçun** “geyik” > **Sag.** [sin] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *s:in* [sin] “id.” HksRuSl. 210b. (Bkz. TT 176 sırçun; VEWT 415a sırçun; ED 811b sırçun).

2.2. -*VgV->VV>V: tipindeki büzüşme:

***tägirmän** “değirmen” > **Sag.** [dærben], [tærben], [tærben], [tærben] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *tärbän* [tærben] “id.” HksRuSl. 223b. (Bkz. VEWT 469b tägirmän; ED 486b tägirmän).

***küdägi** “damat” > **Sag.** [küzø:], [kuzø:], [kuzø:], [kuzø:] “id.”; **Bel.** [kuzø:] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *k-zö* [küzø:] “id.” HksRuSl. 79a. (Bkz. VEWT 306b küdägi; ED 703a küdä:gi).

***yigit** “genç” > **Sag.** [tʃit], [ʃit] “id.”; **Bel., Kaç** [tʃit] “id.”. **Hks. yd.** *çit* [tʃit] “id.” HksRuSl. 316a. (Bkz. VEWT 203a yigit; ED 311b yigit).

2.3. -*VŋV->VV>V: tipindeki büzüşme:

***yañaq** “yanak” > **Bel.** [na:ç] “id.”; **Kız.** [na:ç], [nana:ç] “id.”. **Hks. yd.** *na:x* [na:ç] “id.” HksRuSl. 112b. (Bkz. ED 948b yaña:k).

***yaŋı** “yeni” > **Sag., Bel., Kaç, Koy., Kız.** [na:] “id.”. **Hks. yd.** *na:* [na:] “id.” HksRuSl. 112a. (Bkz. ED 943b yaŋı).

***siŋir** “sinir, kırıç” > **Koy.** [sir] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *sir* [sir] “id.” HksRuSl. 186b. (Bkz. VEWT 423a siŋir; ED 841a siŋir).

***sünük** “kemik” > **Sag.** [şøk], [sy:k] “id.; mezar; soy”, **Kaç, Koy., Kız.** [søk] “id.”. **Hks. yd.** *sö:k* [søk] “id.” HksRuSl. 196b. (Bkz. VEWT 437a *sünük; ED 938b sünük).

2.4. -*VñV->VV>V: tipindeki büzüşme:

***bäni** “beyin” > **Sag.** [mi:] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *mi:* [mi:] “id.” HksRuSl. 106b. (Bkz. VEWT 70a bäni; ED 348b *béñi).

büñüz** ~büñüz** “boynuz” > **Sag.** [my:s] “boynuz”. Krş. **Hks. yd.** *mü:s* [my:s] “id.” HksRuSl. 111b. (Bkz. VEWT 347b büñüz; ED 348b *büñüz).

2.5. -*VyV->VV>V: tipindeki büzüşme:

***käyik** “av hayvanı, yabanî hayvan” > **Sag., Bel.** [ki:k] “karaca”; **Kız.** [ki:k], [çik] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *ki:k* [ki:k] “id.” HksRuSl. 74a. (Bkz. VEWT 247b käyik; ED 755a keyik-).

3. Konumsal ünlü uzunlukları

Bugün yazıda gösterilmeyen, ancak konuşmada, özellikle Sagay ağzında daha güçlü bir şekilde hissedilen, belirli tür ünlülerin belirli pozisyonlarda bir arada bulunması sonucunda ortaya çıkan uzunluklar, bizim yaptığımız ses kayıtlarında hemen hemen bütün Hakas ağızlarında, ancak farklı yoğunluklarda yansımıştır.

Türkolog dil bilimci Talât Tekin önce *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler* (1975: 53-58) ve daha sonra *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler* (1995: 47-50) adlı çalışmasında Castrén'deki malzemeye dayanarak "Modern Hakas ve Tuva yazı dillerinde birincil uzun ünlülü pek az sözcük bulunduğu hâlde, Castrén'in eserinde önemli sayıda birincil uzunluk ya da onlardan gelişmiş ikiz ünlü vardır" yargısına varmıştır. Bugün değişik yoğunluklarda aşağı yukarı tüm Hakas ağızlarında Castrén'in eserinde (1957) belirtilmiş uzunluklar bulunmaktadır.

Castrén'deki fonetik açıdan azımsanmayacak derecedeki yanlışlara rağmen, örneklerin pek çoğunda:

[(K)A/O] - [KI (K)] > [(K)A/O/i:KI(K)]

Geniş ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı hece > uzun ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü kapalı hece formülüne uyan uzunluklar gözlenebilmektedir. Örneğin *t'ábénérben* (Castrén 1857:113b) "kapanmak" ~ [tʃa:binirbin], *tôgos* (Castrén 1857:109) "iş" ~ [to:βis], *tábés* (Castrén 1857:107) "gürültü" ~ [ta:βis], [tâzén] (Castrén 1857:107) "boğa" ~ [ta:zin] vb. T. Tekin, Castrén'deki malzemede aslı uzunluğa denk gelen uzun ünlülü kelimelerin listesini vermiştir (1995: 48-50). Ancak Castrén'deki pek çok uzun ünlülü kelimenin bugün bütün Hakas ağızlarında olduğu gibi her zaman aslı uzunluğa denk gelmediği, daha çok [(K)A/O] - [KI (K)] > [(K)A/O/i: KI(K)] formülüne dayalı olarak ortaya çıktığı açıktır.

[(K)A/O] - [KI (K)] > [(K)A/O/i:KI(K)] (Geniş ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı hece > uzun ünlülü kelime) formülüne dayalı olarak Hakas Türkçesi nin ağızlarında ve standart söyleyişte ortaya çıkan ünlü uzunlukları şöyle sınıflandırılabilir:

3.1. İlk hecesinde geniş ünlülerden birini ya da [i]¹ ünlüsünü, son hecesinde ise, [i] ya da [ɪ] ünlülerinden birini bulandıran iki heceli kelimelerde ilk hecedeki ünlü uzundur. Önce Hakas dilbilimci M.İ. Borgoyakov'un, sadece duymaya dayalı olarak yaptığı çalışmaları, daha sonra G.V. Kıştımova'nın eksperimental fonetik çalışmaları

¹ Hakas Türkçesindeki /i/ sesi Ana Türkçe /*ä/ sesinden gelişmiştir. Dolayısıyla /i/ sesi, ikinci hecede dar ünlü bulunduğu ilk hecedeki geniş ünlülerin uzaması kuralında bir istisna teşkil etmez.

söz konusu kuralı doğrulamaktadır (Borgoyakov 1966:82-83; Kıştımov 2001:94-98, 100-101):

3.1.1. */a:~/a/ + /u/~/ı/ > /a:/+ı/

***a:ıı** “temiz” > **Sag.** [a:ıı] “id.”; **Kaç.** [a:ıı] “id.”; **Şor** [a:ıı] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *arığ* [a:ıı] “id.” HksRuSl. 32b (Bkz. Tekin 172 a:ıı; VEWT 25b ar-ıı; ED 213b arıı)

***ba:lıq** “balık” > **Sag.** [pa:lıχ], [pa:lıχ] “id.”; **Bel.** [pa:lıχ] “id.”; **Kaç.** [pa:lıχ], [ba:lıχ], [ba:lıχ] “id.”; **Kız.** [pa:lıχ], [pa:lıχ], [pa:lıχ] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *palıx* [pa:lıχ] “id.” HksRuSl. 142b (Bkz. Tekin 172 ba:lık; VEWT 61b *baluk, *balık; ED 335b balık)

***sa:qış** “düşünce” > **Sag.** [sa:ıis], [sa:ıis], [sa:ıis] “id.”; **Kaç.** [sa:ıis] “id.”; **Koy.** [sa:ıis] “id.”; **Kız.** [sa:ıis] “id.”; **Şor.** [sa:ıis], [sa:ıis], [sa:ıı], [ʃaχı] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *sağıs* [sa:ıis] “id.” HksRuSl. 177a. (Bkz. ED 816b sa:ıı (sa:ıı)).

***ya:ım** “yarım” > **Sag.** [tʃa:ım], [tʃa:ım], [tʃa:ım] “id.”; **Koy.** [tʃa:ım] “id.”; **Kız.** [tʃa:ım] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *çarım* [tʃa:ım] “id.” 312b. (Bkz. *Tekin 175 yar-; VEWT 189a *yar-, ED 968b yarım).

***qalın** “kalın” > **Sag., Kız.** [χa:ın] “id., sık”. Krş. **Hks. yd.** *xalın* [χa:ın] “id.” HksRuSl. 270a. (Bkz. VEWT 226b qalın; ED 622a qalın).

***azuq** “azık; yol yiyeceği” > **Sag.** [a:ziχ], [a:ziχ] “id.”; **Kaç.** *azıx* [a:ziχ] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *azıx* [a:ziχ] “id.” HksRuSl. 19a. (Bkz. VEWT 33b azuq; ED 283a azuq).

3.1.2. */o:~/o/ + /u/~/ı/ > /o:/+ı/

***o:yun** “oyun” > **Kız.** [o:jın] “oyun, yarış”. Krş. **Hks. yd.** *oyın* [o:jın] “id.”. HksRuSl.125a (Bkz. Tekin 177 o:yun; VEWT 362a oy-; ED 274a oyun).

***ho:tuı** “odun” > **Sag.** [o:dın], [o:dın], [o:dın], [o:dın], [u:dın], [u:dın] “id.”; **Bel.** [odın], [odın] “id.”; **Kaç.** [o:dın] “id.”; **Kız.** [o:diG], [o:dın] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *odın* [o:dın] “id.” HksRuSl.123b. (Bkz. Tekin 178 *ho:tuı; VEWT 366b ot; ED 60b otuı (o:dduı)).

***qonuq** “gecelenen yer” > **Sag.** [χo:niχ], [χo:niχ], [ʃo:niχ], [χoniχ], [χoıniχ], [χoıniχ], [χu:niχ] “yaşam, geceleme”; **Kız.** [χo:niχ]. Krş. **Hks. yd.** *xonıx* [χo:niχ] “id.” HksRuSl. 256b. (Bkz. VEWT 273a qo-; ED 637b konak/konuk).

***toquz** “dokuz” > **Sag.** [to:ıis], [to:ıis], [to:ıis]; [to:ıis] “id.”; **Kaç** [to:ıis] “id.”; **Kız.** [to:ıis], [to:ıis], [to:ıis], [to:ıis] “id.”; **Şor** [to:ıis] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *toğıs*

[to:ɣis] “id.” HksRuSl. 230a. (Bkz. VEWT 486a tokuz; ED 474b tokkuz).

***toqış** “vuruş”> **Sag.** [to:ɣis], [to:ɣis], [to:ɣis], [to:ɣis] “ış”; **Bel.** [to:ɣis] “id.”; **Kaç** [to:ɣis], [to:ɣis] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *toğıs* [to:ɣis] “id.” HksRuSl. 230a. (Bkz. ED 4676a tokı:-).

3.1.3. */ä:/~/ä/ + /ü/~/i/ > /i:/+ / i /

***ä:şik** “kapı”> **Sag.** [i:žik], [i:žik] “id.”; **Kız.** [æ:žik], [æ:žik] “id.”; **Şor** [e:žik] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *izşık* [i:žik] “id.” HksRuSl. 57a. (Bkz. Tekin 181 eşik; VEWT 51b *e:şik; ED 260a eşik).

***yäti** “yedi”> **Sag.** [dʒi:ti], [ji:ti], [ji:ti], [tʃi:ti], [tʃi:ti], [tʃi:ti], [tʃi:ti] “id.”; **Bel.**, **Kaç**, **Koy.** [tʃi:ti]; **Kız.** [tʃe:ti], [jæ:ti]; **Şor** [tʃe:ti]. Krş. **Hks. yd.** *çitş* [tʃi:ti] “id.” HksRuSl. 317b. (Bkz. Tekin 182 yeti; VEWT 199a *yäti; ED 886a yetti: (yeddi:)).

***äbir-** “etrafını çevirmek”> **Sag.** [i:bir-], [ibir-] “id.”; **Bel.** [ibir-] “id.”; **Kaç** [i:bir-] “id.”; **Kız.** [æ:bir-] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *ibşır-* [i:bir-] “id.” HksRuSl. 54b. (Bkz. VEWT 34a äbür-; ED 14a ävir-).

***äsür-** “sarhoş olmak”> **Sag.** [i:žir-], [ižir-] “id.”; **Kız.** [æ:žir-], [e:žir-] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *izşır-* [i:žir-] “id.” HksRuSl. 57a. (Bkz. VEWT 34a äsür-, äsir-; ED 251a äsür-).

***kälin** “gelin”> **Sag.**, **Şor** [ki:lın] “id.”. **Hks. yd.** *kilşın* [ki:lın] “id.” HksRuSl. 74b. (Bkz. VEWT 250a kalin; ED 719a kalin).

***täşük** “delik”> **Şor** [te:žik] “id.”. **Hks. yd.** *tizşık* [ti:žik] “id.” HksRuSl. 224a. (Bkz. VEWT 475b täşük; ED 563a täşük).

3.1.4. */ö:/~/ö/ + /ü/~/i/ > /i:/+ / i /

***köçür-** “göç ettirmek”> **Sag.** [køžir-] “id.”; **Bel.** [køžir-] “id.”; **Kaç** [køstʃir-], [køstʃir-] “id.”; **Kız.** [kø:žir-], [kø:žyr-], [kø:žyr-], [kø:žir-] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *közşır-* [kø:žir-] “id.” HksRuSl. 88a. (Bkz. VEWT 285b köç-; ED 699a köçür-).

***köpük** “köpük”> **Kız.** [kø:mik], [kø:mik], [kø:myk], [kønük] “id.”. Krş. **Hks. yd.** *köbşık* [kø:bik] “id.” HksRuSl. 86b. (Bkz. VEWT 291a köp-; ED 689a köpük).

Benzer şartların olduğu ikiden çok heceli kelimelerde de nadir olmakla birlikte uzunluk bazı informantlarda tespit edilebilmektedir. [o:rtimɑχ] “orta” (Sag.), [χɑ:bırɑ] “kaburga” (Sag.), [χɑ:pisχɑχ] “tuttuğunu koparan” (Koy.), [tʃɑ:ɣisχɑn] “yalnız” (Sag.), [i:žirik] “sarhoş” (Sag.), [ɑ:tʃirɑntʃim] “acıyorum” (Sag.) vb. ...gibi örnekler, bu tür ünlülerin sadece iki heceli kelimeler için söz konusu olmadığını göstermektedir.

3.2. Kapalı tek heceden oluşan ve geniş ünlülü kelimelere dar ünlülü ya da dar bağlantı ünlüsü bulunan bir ek getirildiğinde kelimenin tabanında bulunan geniş ünlü ya da [i] ünlüsü uzamaktadır. (İsimlere {+Im}, {+In}, {+I}, {+IbIs}, {+InAr} iyelik eklerinin gelmesi ya da tek heceli ve geniş ünlülü fiil tabanlarına dar bağlantı ünlülü {-Ip} zarf fiil ekinin gelmesi gibi):

3.2.1. Geniş ünlülü ve tek heceli isimlere iyelik eki geldiğinde isim tabanındaki geniş ünlü uzar:

***at+ı** “atı” > **Sag.** [ɑ:di] “id.”; **Kız.**, **Şor** [ɑ:di] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *at* [at] “id.” HksRuSl. 34a. (Bkz. VEWT 30b at; ED 33a at)].

***baş+ı** “başı” > **Sag.** [pa:zi] “id.”; **Kız.** [pa:zi] “id.”; **Şor** [pa:zi] (İyelik eki ile) “id.” [Krş. **Hks. yd.** *pas* [pas] “baş” HksRuSl. 144b. (Bkz. VEWT 64b baş; ED 375a baş)].

***yol+ı** “yolu” > **Sag.** [tʃo:di] “id.” [Krş. **Hks. yd.** *çol* [tʃo] “id.” HksRuSl.320a. (Bkz. Tekin 178 *yol; VEWT 205b yol; ED 917a yol)].

***bod+ı** “boyu” > **Sag.** [po:zi], [pö:zi], [pu:zi] “kendî”. [Krş. **Hks. yd.** *pos* [pos] “id.” HksRuSl. 159a. (Bkz. VEWT 77a *bo:ð; ED 296b bod)].

***hot+ı** “ateşi” > **Kız.** [o:di] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *ot* [ot] “id.” HksRuSl. 132a. (Tekin 177 hot; VEWT 366b ot; ED 34b ot (o:d))].

3.2.2. Geniş ünlülü ve tek heceli fiillere zarf-fiil eki geldiğinde fiil tabanındaki geniş ünlü uzar:

***al-ıp** “alıp” > **Sag.** [ɑ:ɫip] “id.”; **Kaç** [ɑ:ɫip] “id.”; **Kız.** [ɑ:ɫip] “id.”. [**Krş. Hks. yd.** *al-* [ɑ:] “id.” HksRuSl. 21b. (Bkz. VEWT 14b al-; ED 124b al-)].

***ärt-ıp** “geçip” > **Kız.** [æ:ɫıp], [ɛ:ɫıp] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *irt-* [irt-] “id.” HksRuSl. 63a. (Bkz. VEWT 49a ärt-; ED 202a ärt-)].

***käd-ıp** “giyip” > **Sag.** [kɛ:zıp] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *kis-* [kis-] “giydirmek” HksRuSl. 78a. (Bkz. VEWT 246b käd-; ED 700b käd-)].

***käl-ıp** “gelip” > **Sag.** [ki:ɫip] “id.”; **Kaç** [ki:ɫip] “id.”; **Kız.** [kɛ:ɫıp] “id.”; **Şor** [kɛ:ɫıp], [ki:ɫıp] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *kil-* [kil-] “id.” HksRuSl. 74b. (Bkz. VEWT 248b käl-; ED 715a käl-)].

***bol-ıup** “olmak” > **Sag.** [po:ɫip], [pö:ɫip], [pu:ɫip] “id.”; **Kaç** [po:ɫip] “id.”; **Kız.** [po:ɫip] “id.”; **Şor** [po:ɫip] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *pol-* [poɫ-] “id.” HksRuSl. 156a. (Tekin 177 bol-; VEWT 79b bol-; ED 331a bol-)].

***qon-up** “konup, geceleyip” > **Sag.** [ço:ɫip] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *xon-* [çon-] “id.” HksRuSl. 256a. (Bkz. VEWT 273a qo-; ED 632a qom-)].

***ös-üp** “büyüyüp” > **Sag.** [y:žıp] “id.”; **Kız.** [ø:žıp] “id.”; **Şor** [ø:žıp] [y:žıp] “id.”. Krş. **Hks. yd.** ös- [øs-] “id.” HksRuSl. 137b. (Bkz. Tekin 183 ös-; VEWT 376a ös-; ED 241a ös-).

3.3. [χ] ya da [k] ünsüzleriyle sonlanan ve son hecesinde geniş ünlü bulunan iki ya da daha çok heceli kelimelere yine içinde [i] ya da [ɪ] ünlülerinden biri bulunan ek (örneğin isimlere {+Im}, {+In}, {+I}, {+IbIs}, {+InAr} iyelik eklerinden biri) getirildiğinde kelimenin son hecesinde bulunan geniş ünlü uzar.

***tamyaq+ı** “boğazı” > **Sag.** [tama:ɪi] “ekini, yiyeceği”. [Krş. **Hks. yd.** *tamax* [tamax] “id.” HksRuSl. 215b. (Bkz. VEWT 460a *tamyaq; ED 505a tamya:k)].

***qulyaq+ı** “kulağı” > **Sag.** [χuɫa:ɪi] “id.”; **Koy., Kız.** [χuɫa:ɪi] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *xulax* [χuɫax] “id.” HksRuSl. 292b. (Bkz. VEWT 298b qulqaq, qulhyaq; ED 621a kulkak)].

***hadaq+ı** “ayağı” > **Sag.** [aza:ɪi] “id.”; **Kız.** [aza:ɪi] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *azax* [azax] “id.” HksRuSl. 17b. (Bkz. VEWT 5a *adaq; ED 45a adak)].

***biläk+ı** “bileği” > **Kaç.** [pɪlæ:ği] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *p-läk* [pɪlek] “id.” HksRuSl. 152a. (Bkz. VEWT 76a biläk; ED 228b biläk)].

***yidläk+i** “yemişi” > **Sag.** [tʃiste:ği] “id.”. [**Hks. yd.** *çistäk* [tʃistek] “id.” HksRuSl. 317b. (Bkz. VEWT 202b *yidläk)].

***yüräk+i** “yüreği” > **Sag.** [tʃyrə:ği] “id.”; **Kız.** [tʃyrə:ği] “id.”. [Krş. **Hks. yd.** *çüräk* [tʃyrək] “id.” HksRuSl. 325a. (Bkz. VEWT 213b yüräk; ED 965a yüräk)].

3.4. Birleşik bir ek olan ve sıfat yapan {+dAKI}, {+tAKI} ekinin ilk hecesindeki ünlü de benzer fonolojik koşullarda bulunduğu uzunudur:

***ayıl+daqı** “köydeki” > **Sag.** [aɪda:ɪi] “id.”

***orta+sı+n+ daqı** “ortasındaki” > **Kız.** [ortɪzında:ɪi] “id.”

***ayız+ı+n+ daqı** “ağzındaki” > **Kız.** [aɟ^hsında:ɪi] “id.”

Ru. город. [ˈgorɑt]+**daqı** “şehirdeki” > **Sag.** [karatta:ɪi] “id.”

Ru. Новостройка. [nɔvɔstɾoɪka]+**daqı** “Novostroyka’daki” > **Sag.** [nɔvɔstɾoɪkada:ɪi] “id.”

3.5. Benzer fonolojik koşullar oluştuğunda çokluk eki {+lAr}, {+tAr}, {+nAr} ekinin de ünlüsü uzar.

***aça+lar+ı** “ağabeyleri, amcaları” > **Sag.** [adʒaɫa:ɪi] “id.”

***altun+lar+ı** “altınları” > **Sag.** [altinna:ɪi] “id.”

***qarındaş+lar+ı** “kardeşleri” > **Sag.** [χa:rındaɫa:ɪi] “id.”

*qan+lar+ı “hanları”> Kız. [χanna:rɪ] “id.”

*qaraq+lar+ı “gözleri”> Sag. [χaraχta:rɪ] “id.”

*qız+lar+ı “kızları”> Sag, Kız. [χɪstɑ:rɪ] “id.”

3.6. Sagay ağzında benzer fonolojik koşullarda bulunan {+sArI}, {+zArI} yön gösterme ekinin de ilk hecedeki geniş ünlü uzundur. Kaç ağzında da bu ek {+sAr} şeklinde olsa bile, uzunluk daha zayıf olmakla birlikte hissedilmektedir. Bizim kayıtlarımızda Sagay ağzında da ekin hem {+sAr} hem de {+sArI} şekline rastlanmaktadır. Ekin her iki şeklinde de uzunluk tespit edilmiştir. Ekin asıl şekli {+sArI} olduğuna göre, ekin {+sAr} varyantında da uzun ünlünün bulunuşu doğaldır.

*äçä+sı+n+ sarı “annesine doğru” > Sag. [ɪdʒɛʒɪnzɛ:rɪ] “id.”

*qı:z+ı+n+ sarı “kızına doğru” > Sag. [χɪzɪnzɑ:rɪ] “id.”

*äb+i+si+n+ säri “evine doğru” > Sag. [i:bɪʒɪnzɛ:rɪ] “id.”

*?asqız+ sarı “Askiz’e doğru” > Sag. [asχɪssɑ:rɪ], [asχɪssɑ:rɪ] “id.”

*?aqban+ sarı “Abakan’a doğru” > Sag., Kaç. [ɑɞbanzɑ:rɪ] “id.”

Ru. Ачинск. [ɑtʃɪnsk]+ sarı “Açinsk’e doğru” > Sag. [ɑ:tʃɪnskɑ:rɪzɑ:rɪ] “id.”

Ru. институт [ɪnsti'tut]+ sarı “enstitüye doğru” > Sag. [ɪnstɪtutsɑ:rɪ] “id.”

Sonuç

Hakas Türkçesinde bulunan ünlü uzunlukları üç grupta toplanabilir: I. Birincil ünlü uzunlukları. II. Büzülme sonucunda ortaya çıkan ünlü uzunlukları, III. Ünlülerin pozisyonlarına dayalı olarak ortaya çıkan uzunluklar. Sagay, Kızıl ve Şor ağzında daha güçlü bir şekilde hissedilen konumsal ünlü uzunluklarının ortaya çıkma şartlarını şu şekilde formüle etmek mümkündür. *Geniş ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı hece > uzun ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı hece*. Hakas Türkçesinde yazı diline de yansımış olan ve Ortak Türkçe uzun ünlülü örneklerle uyuşan örneklerin bu şartlar göz önüne alınarak dikkatle ele alınması gerektiği kanısındayız. Ancak Hakas Türkçesinde, bu şartlara uymayan, birincil uzun ünlüklerin korunması dışında bir açıklama getiremediğimiz örnekler de yok değildir: HksTü. *bä*: “kısırak” < OTü. **bä*: ve HksTü. *öt*: “öd” < OTü. **öt*: gibi. Büzülme sonucunda oluşan uzunluklar başka pekçok Türk lehçesinde olduğu gibi -VɣV-, -VgV-, -VɟV- ve nadiren de -ViV- ve -VyV- tarzındaki ses gruplarındaki artdamak ünsüzünün erimesi ile oluşmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz *Geniş ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı hece > uzun ünlülü açık heceyi takip eden dar ünlülü açık ya da kapalı hece* şeklinde formüle edilen ve M.A. Castrén’in çalışmasına da yansımış olan ünlü uzunlukları hem kelime kök ve gövdelerinde hem de bazı eklerin bir araya gelmesiyle ortaya çıkmaktadır. Bu uzunluklar, hem Ortak Türkçe uzun

ünlülü, hem de normal uzunluktaki ünlülü kök ve gövdelere giden şekillerde ortaya çıkmaktadır.²

Kaynaklar

- BORGOYAKOV M.İ. (1996) Ob obrazovanii i razvitii nekotorih dolgih glasnih v hakasskom yazıke. *Uçeme Zapiski*, 12, Abakan, 81-98.
- BASKAKOV N.A., İNKİJEKOVA-GREKUL A.İ. (1953) *Hakassko-russkiy slovar'*. Moskva: İzd. İnostrannih i natsional'nuh slovarey' (=HakRusSl.).
- CASTRÉN M.A. (1857) *Versuch eines Koibalischen und Karagasischen Sprachlehre nebst Wörterverzeichnis aus der Tatarischen Mundarten des Minusinschen Kreises*. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, St. Petersburg.
- CLAUSON Sir G. (1972) *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford (=ED).
- DMİTRİYEV N.K. (1955) Vtorıçne dolgı v tyurkskih yazıkah. *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov, I-Fonetika* içinde, ss. 198-202, Moskva.
- İSHAKOV F.G. (1955) Dolgie glasnie v tyurkskih yazıkah. *İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurkskih yazıkov, I-Fonetika* içinde, ss. 160-174, Moskva.
- KARPOV V.G. (2001). *Sopostavitel'naya fonetika hakasskogo i russkogo yazıkov*. Abakan: İzdatel'stvo Hakasskogo gosudarstvennogo universiteta im. N.F.Katanova.
- KİŞİMOVA G.V. (2001). *Sostav i sistemi glasnih fonem sagayskogo i kaçınskogo dialektov hakasskogo yazıkı (Eksperimental'no-fonetiçeskoye issledovaniye)*. Novosibirsk: Sibirskiy hronograf.
- KİLLİ G. (2002) *Hakas Türkçesinin Ağızları*. Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- KİLLİ G. (1996) *Kuzeydoğu Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Ses Bilgisi*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- STACHOWSKI M. (1993) *Geschichte des Jakutischen Vokalismus*. Uniwersytet Jagiellon'ski, Krakow.
- TEKİN T. (1975) *Ana Türkçede Aslı Uzun Ünlüler*. Hacettepe Üniversitesi Yay., Ankara 1975.
- TEKİN T. (1995) *Türk Dillerinde Birincil Uzun Ünlüler*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi-13, TC Kültür Bakanlığı, Simurg: Ankara (=TT).
- RÄSÄNEN M. (1969) *Versuch eines Etymologischen Wörterbuches der Türksprachen*. Helsinki (=VEWT).

Gülsüm Killi

Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. Doktorası Hakas Ağızları üzerinedir. Yoğunlaştığı araştırma alanı Sibiry Türk toplulukları ve dilleridir.

Adres: Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü. 06100 Sıhhiye, Ankara . TÜRKİYE.
E-posta: gulsumkilli@yahoo.com

² Bu makale yazarın *Hakas Türkçesinin Ağızları* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı, 2002 Ankara) başlıklı yayımlanmamış doktora tezinden hazırlanmıştır.

Yazı bilgisi

Alındığı tarih: 15 Nisan 2004

Düzeltilme için gönderildiği tarih: 20 Mayıs 2004

Düzeltilmeden sonra kabul edildiği tarih: 2 Haziran 2004

E-yayın tarihi: 7 Kasım 2004

Çıktı sayfa sayısı: 13

Tablo Sayısı: 1, Kaynak Sayısı: 14